

УДК 631.338.26

Крюкова І.О., д.е.н., доцент

Одеський державний аграрний університет

ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ СТАНДАРТІВ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ПРАКТИЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ СУБ'ЄКТІВ АГРАРНОГО БІЗНЕСУ УКРАЇНИ

У публікації підлягають розгляду питання, які стосуються сучасних проблем реалізації програм соціальної відповідальності суб'єктами аграрного бізнесу. Виявлено основні проблеми, які уповільнюють процеси впровадження стандартів соціальної відповідальності у практику управління аграрних формувань. Досліджено зміст міжнародних стандартів соціальної відповідальності компаній, які можуть бути покладені в основу методичної бази для вітчизняних бізнес-суб'єктів. Обґрунтовано ключові функції стандартів соціальної відповідальності в аграрній сфері. Проаналізовано сучасний рівень соціальної відповідальності вітчизняних аграрних формувань та базові переваги, які надає імплементація стандартів у практику управління аграрними бізнес-структурами.

Ключові слова: соціальна відповідальність, стандарти, аграрна сфера, суб'єкти аграрного бізнесу, аграрні компанії, сільські території.

Kryukova I.A.

IMPLEMENTATION OF STANDARDS SOCIAL RESPONSIBILITY SUBJECTS IN PRACTICE AGROBUSINESS IN UKRAINE

The article is devoted to considered matters that relate to contemporary issues of realization of social responsibility programs by subjects in the agribusiness. The main problems that inhibit the process of introducing social responsibility standards in agrarian formations management practices are defined. The content of international standards of social responsibility companies that can be the basis for methodological base for national agribusiness companies has been investigated. The key functions of social responsibility standards in the agricultural sector are justified. The modern level of social responsibility of local agricultural groups is analyzed. The basic preferences, which provides implementation of standards in the practice of management of agricultural businesses, is also justified here.

Keywords: social responsibility standards, agrarian sphere, the subjects of agrarian business, agricultural companies, rural areas.

Крюкова И.А.

ИМПЛЕМЕНТАЦИЯ СТАНДАРТОВ СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ В ПРАКТИЧЕСКУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СУБЪЕКТОВ АГРАРНОГО БИЗНЕСА УКРАИНЫ

В публикации подлежат рассмотрению вопросы, которые касаются современных проблем реализации программ социальной ответственности субъектами аграрного бизнеса. Выявлены основные проблемы, которые затормаживают процессы внедрения стандартов социальной ответственности в практику управления аграрных формирований. Исследовано содержание международных стандартов социальной ответственности компаний, которые могут быть положены в основу методической базы для отечественных бизнес-субъектов. Обоснованы ключевые функции стандартов социальной ответственности в аграрной сфере. Проанализирован современный уровень социальной ответственности отечественных аграрных формирований и базовые предпочтения, которые предоставляет имплементация стандартов в практику управления аграрными бизнес-структурами.

Ключевые слова: социальная ответственность, стандарты, аграрная сфера, субъекты аграрного бизнеса, аграрные компании, сельские территории.

Постановка проблеми у загальному вигляді і її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. За останні роки у світовій та національній економіці відбувається кардинальна зміна ринкової парадигми підприємництва на впровадження у практичну діяльність господарюючих суб'єктів принципів і засад соціальної відповідальності перед різними категоріями стейкхолдерів. Проте, активізація участі бізнес-суб'єктів в різноманітних соціально-орієнтованих програмах в аграрній сфері відбувається повільнішими темпами, ніж в інших секторах національної

економіки. Разом з тим, імплементація домінантів соціальної відповідальності є тим стратегічними інструментом, який формує значні конкурентні переваги для вітчизняних агровиробників та елементом механізму відродження сільських територій в умовах недостатнього фінансового забезпечення з боку державних структур. У зв'язку з винятковою важливістю і пріоритетністю аграрної сфери аспекти соціальної відповідальності суб'єктів агробізнесу останнім часом постають у центрі уваги багатьох вчених-економістів.

Аналіз останніх досліджень, у яких започатковано вирішення проблеми. Науково-практичній проблематиці забезпечення сталого розвитку сільських територій приділено значна увага з боку відомих вчених, провідний вклад з яких зробили: І.Ю. Гришова, О.А. Гришнова, Ігнатенко М.М., Іваницька О., О.О. Красноруцький, М.Ф. Кропивко, В.В. Кужель, Ю.О. Лупенко, О.В. Митяй, Л.А. Нохріна, Шигун М.М. та інші. Разом з тим, рівень соціальної відповідальності бізнес-суб'єктів в аграрній сфері сьогодні залишається низьким. Це потребує проведення подальших наукових досліджень в напрямку забезпечення належної організаційної, методичної та інформаційної підтримки процесів актуалізації, становлення й розвитку соціально відповідального аграрного бізнесу.

Цілі статті. Метою статті є дослідження методичної бази соціальної відповідальності бізнес-суб'єктів у частині існуючих стандартів і положень та оцінка можливостей їх імплементації у практику управління діяльністю вітчизняних аграрних компаній.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Аспекти корпоративної соціальної відповідальності компаній сьогодні постають у колі найбільш актуальних наукових і практичних питань. Практикою функціонування найбільш успішних вітчизняних і зарубіжних бізнес-структур переконливо доведено, що здобуття конкурентних переваг на ринку в значній мірі залежить від ступеня відкритості компанії для суспільства, якості виробленої продукції та дотримання екологічних стандартів. Система взаємовідносин підприємства з стейкхолдерами та суспільними групами визначає успішність діяльності фірми, а дотримання стандартів цих відносин – є запорукою стабільного розвитку господарюючого суб'єкта в довгостроковій перспективі [7]. Формалізувати та упорядкувати систему взаємовідносин з різними зацікавленими сторонами суспільно-економічних відносин дозволяють стандарти соціальної відповідальності компаній, використання яких дозволяє підприємствам вийти на новий, більш високий в якісному плані рівень управління. Впровадження та використання стандартів соціальної відповідальності по відношенню до різних груп стейкхолдерів сьогодні стало практикою для більшості успішних бізнес-структур. Разом з тим, аграрна сфера значно відстає від прогресивної практики соціальної підтримки сучасних бізнес-процесів. Стандарти соціальної відповідальності для аграрних формувань поки залишаються неопрацьованою площиною управлінської діяльності.

Аналіз ключових аспектів управління діяльністю суб'єктів аграрного бізнесу в сучасних умовах дав змогу виявити основні проблеми, які уповільнюють процеси імплементації стандартів соціальної відповідальності:

- низький рівень сприйняття соціальної відповідальності аграрного бізнесу як необхідної та сучасної філософії розвитку агрокомпаній [5];
- незадовільний стан методичної і організаційно-інформаційної підтримки аграрного бізнесу у спектрі питань соціальної відповідальності;
- звуження сутності і розуміння соціальної відповідальності лише до сфери соціально-трудова відносин з персоналом аграрних формувань;
- відсутність стратегічного управління в агроформуваннях, без базових основ якого неможливо впроваджувати соціальні стандарти та формувати нову філософію агроменеджменту [2];

- традиційно складний фінансовий стан більшості аграрних формувань, зокрема, невеликих за розмірами, та обмеженість фінансових можливостей реалізації соціальних проектів;

- застаріла парадигма сприйняття фінансової і не фінансової звітності як об'єкту комерційної таємниці з боку керівництва агрокомпаній;

- традиційно низька ступінь прозорості відкритості бізнес-діяльності більшості підприємницьких структур економіки України, зокрема, й в аграрному секторі виробництва.

Стандарти соціальної відповідальності покладаються в основу складення і подання звітності з соціальних питань. В Україні фінансова звітність, яка містить окремі аспекти соціальної відповідальності аграрних підприємств, зводиться до ф. 2 річного звіту (де відображаються елементи витрат, в т.ч. й на оплату праці та соціальне забезпечення), ф. 50 с.-г. в частині суми витрат на виробництво за статтями, ф. 3-ПВ, 6-ПВ. Разом з тим, ці форми статистичної звітності несуть вкрай обмежену інформацію про рівень соціальної відповідальності підприємств а в частині роботи з найманим персоналом. Поза уваги звітності при цьому залишаються інші площини соціальної відповідальності суб'єктів аграрного бізнесу - відносини із контрагентами ринку, територіальними громадами, окремими суспільними організаціями, суспільством в цілому, в частині екологічної безпеки тощо.

У зарубіжній практиці основні принципи складення звітності з соціальної відповідальності підприємницьких структур визначені Глобальним договором ООН. Сукупність цих принципів згрупована за чотирма ключовими ознаками: 1 група – права людини; 2 група – трудові відносини; 3) захист довкілля; 4) антикорупційні принципи[]. На їх базовій основі ґрунтуються механізми і конкретні інструменти побудови системи соціальної відповідальності сучасного бізнесу [1].

На даному етапі документальне супроводження процесів становлення й розвитку соціальної відповідальності суб'єктів аграрного бізнесу залишається одним з найбільш проблемних аспектів. Світова практика організаційно-методичної підтримки бізнес-процесів напрацювала значний досвід щодо складення і подання документів, які акумулюють інформацію щодо витрат підприємств на програми соціальної відповідальності.

За своїми параметральними характеристиками, звітність соціально відповідального суб'єкта відноситься до не фінансової звітності. Прикладами не фінансової соціальної звітності є GRI (GlobalReportingInitiative – глобальної ініціативи та звітності), Звіт про соціальну відповідальність бізнесу, звіт «BilanSocial», Звіт про прогрес, соціальний звіт про охорону праці та навколишнього середовища, які отримали статус обов'язкових в окремих країнах ЄС (Франція, Великобританія, Бельгія)[]. Досить поширеною є форма соціальної звітності підприємницьких структур у сфері екологічної відповідальності та захисту навколишнього середовища.

Як переконливо доводить Нохріна Л.А., форми не фінансової звітності консолідується у три основні групи: 1) звіт зі сталого розвитку, сформований відповідно до вимог системи GRI; 2) Звіт про Прогрес реалізації принципів Глобального договору ООН (СОР – Communication Progress); 3) довільний соціальний звіт - за довільною структурою і самостійно обраним показникам [11].

У вітчизняній практиці соціальної відповідальності бізнесу, в тому числі й в сфері агропромислового виробництва, поширеними є наступні форми нефінансової соціальної звітності: Звіт про корпоративну соціальну відповідальність (компанії «Київстар», «Кока-Кола»), соціальний звіт (ПАТ «Оболонь», телефонна компанія «Астелліте»), Звіт з прогресу (компанія «Сіменс»), Звіт про соціальну відповідальність (компанія «Монделіс Україна») [14]. Разом з тим, слід відзначити, що такі форми звітності про досягнутий рівень соціальної відповідальності, програми соціальної підтримки та джерела їх фінансування, поки не набули значного поширення в аграрній сфері. Головною причиною такого становища Ю.О. Лупенко. і М.Ф. Кропивко

називають низький рівень участі суб'єктів аграрного бізнесу у реалізації проектів соціальної спрямованості та низька корпоративна культура управління та соціальної звітності [9]. Як показали проведені дослідження, рівень соціальної відповідальності в аграрному секторі залежить в першу чергу від масштабів компаній і організаційно-правової форми господарювання. В основному, соціально відповідальними є ті аграрні бізнес-структури, які володіють потужним ресурсними і виробничим потенціалом (з площею більше, ніж 10000 га) та які є публічними (приватними) акціонерними товариствами за організаційно-правовою формою організації бізнесу.

Активізація та поширення практики соціально-відповідального бізнесу сучасних підприємницьких структур в усьому світі призвели до необхідності формування консолідованої звітності з соціальних аспектів. У зв'язку з цим в 2013р. Міжнародна рада з інтегрованої звітності оприлюднила пропозиції Міжнародного положення про інтегровану звітність для консультацій з групами впливу. Вказане положення методично ґрунтується на трьох фундаментальних концепціях: концепції капіталу, концепції бізнес-моделі і концепції створення доданої вартості (соціально відповідальний бізнес) [6].

Систематизація наукової літератури [4,12,15] дозволила виділити найбільш розповсюджені стандарти соціальної відповідальності бізнесу, що використовуються прогресивними компаніями в зарубіжних країнах (табл. 1).

Таблиця 1

Система міжнародних стандартів соціальної відповідальності бізнесу, які рекомендовані для впровадження бізнес-суб'єктами аграрної сфери

Серія стандарту	Назва стандарту	Основний зміст
GRI	Global Reporting Initiative (глобальна ініціатива та звітність)	Міжнародний стандарт, який найбільш повно охоплює діяльність компанії у спектрі економічних, екологічних і соціальних процесів бізнес-суб'єкта
ISO 14000	Система стандартів Міжнародної організації зі стандартизації	Міжнародні стандарти, які ґрунтують соціальну відповідальність компанії у спектрі дотримання екологічних вимог виробництва
AA 1000	Account Ability (Облік відповідальності)	Міжнародний стандарт, який встановлює порядок оцінки рівня соціальної відповідальності стейкхолдерів, включає набір критеріїв, які використовуються при оцінці економічної, соціальної та екологічної діяльності компанії.
SA 8000	Social Accountability (Соціальна відповідальність)	Міжнародний стандарт, що встановлює критерії і вимоги до організації умов праці персоналу компанії
Bench Marks	Система оцінок діяльності	Система принципів і міжнародних стандартів надання звітності підприємства з урахуванням принципів корпоративної соціальної відповідальності
CRA	Corporate Responsibility Audit (Аудит корпоративної відповідальності)	Система міжнародних стандартів аудиту корпоративної соціальної відповідальності
ВОК-КСО-2007 (Росія)	Соціальна відповідальність організації	Національний стандарт, який визначає ключові характеристики діяльності організації у відносинах з персоналом, вимоги до екологічної безпеки діяльності, підтримка місцевих ініціатив суспільно активних груп
Стандарти «Саншайн»	Стандарти США (Асоціація стейкхолдерів)	Соціальна відповідальність організацій у сфері захисту прав споживачів, охорони навколишнього середовища та релігійних аспектів.
Стандарти «Кейданрен»	Стандарти соціальної відповідальності японської асоціації промислових компаній	Стандарти включають ряд вимог щодо ведення чесної конкурентної боротьби компаній на ринку та формування позитивного суспільного ефекту
Соціальні стандарти Салівана	Добровільний кодекс правил поведінки компаній	Організаційно-методична підтримка соціальної, економічної і політичної справедливості, дотримання прав людини.

Як показують дослідження, більшість стандартів соціальної відповідальності охоплюють сферу відносин з персоналом організацій та екологічну відповідальність бізнес-суб'єктів перед суспільством. Враховуючи специфіку розвитку вітчизняних аграрних формувань та сучасний рівень сприйняття і реалізації соціальних програм у сільській місцевості, на першопочатковому етапі адаптації агрокомпаній України до

філософії соціально відповідального бізнесу найбільш прийнятними можуть виявитись стандарти SA 8000, ISO 14000 та БОК-КСО-2007. На послідовних етапах, при поступовій та послідовній зміні парадигми сприйняття необхідності активізації соціальної відповідальності аграрних бізнес-суб'єктів, у практичну діяльність сфери управління можна імплементувати й інші міжнародні стандарти.

Змістовна основа стандартів соціальної відповідальності розкривається в основних функціях, які виконують ці стандарти. До ключових функцій соціальної відповідальності бізнес-суб'єктів в аграрній сфері вважаємо доцільним віднести:

1) мотивуюча - є стимулом для бізнес-суб'єктів щодо покращення іміджевих позицій, нарощування вхідних фінансових потоків за рахунок генерування додаткових прибутків);

2) орієнтуюча - виступає орієнтиром для менеджерів щодо управління основними процесами;

3) стратегічна – формування філософії організації, заснованої на сучасних принципах управління;

4) методична – є джерелом розробки внутрішньофірмових стандартів соціальної відповідальності, складання і подання не фінансової звітності агрокомпаній;

5) інформаційна – містить базові критерії та показники відповідного рівня соціальної активності суб'єктів аграрного бізнесу;

6) забезпечення прозорості щодо результатів діяльності компанії для суспільства та його окремих груп;

7) сприяння відродженню сільських територій та вирішення соціально-економічних проблем села – ключова функція та завдання сучасного розвитку аграрної сфери національного виробництва.

Перманентна криза, яка охопила аграрну сферу матеріального виробництва в першу чергу негативно позначилась на рівні розвитку соціальної інфраструктури сільських територій та рівні якості життя сільського населення. Традиційна нестача фінансових ресурсів в аграрному виробництві істотно позначилась й на соціальному забезпеченні трудових ресурсів села. Найнижчий рівень оплати праці персоналу аграрного виробництва – це лише один з проявів соціального занепаду сільських територій та проблем розвитку сільських територій [8]. Так, за даними Державної служби статистики, середній розмір заробітної плати за видами економічної діяльності в Україні за 2015р. становив 4195грн., в т.ч. в сільському господарстві – 3140 грн. (або 74,9% середньої заробітної плати) [13]. Обмежений розмір фінансових ресурсів значно скорочує можливості аграрних підприємницьких структур до імплементации стандартів соціальної відповідальності у практику управління та реалізації проектів соціальної спрямованості. Протягом лютого 2016р. серед 78 агроформувань в Одеській області були проведені дослідження рівня обізнаності та мотивації участі аграрних бізнес-суб'єктів у реалізації програм соціальної відповідальності. Результати показали, що 53% керівників аграрних формувань не приймають участі у реалізації таких проектів, при цьому більша половина з них володіють інформацією про таку діяльність. Разом з тим, значна частка управлінців стандарти соціальної відповідальності звужує до наступного переліку питань: 1) забезпечення екологічної безпеки сільських територій; 2) виробництво екологічно чистої продукції сільського господарства; 3) надання соціальних гарантій персоналу.

9,1% не планують брати участі у реалізації проектів соціальної відповідальності у майбутньому. Близько 15% планують таку діяльність та надають робочі місця інвалідам, близько 11% респондентів опікуються проблемами фінансування спортивних і культурних заходів сільської території, 10,3% за рахунок власних коштів фінансують газо- і водопостачання, ремонт доріг місцевого призначення.

В цілому, проведені дослідження не виявили значної зацікавленості та високого ступеня мотивації керівників аграрних формувань області у реалізації програм соціальної спрямованості. В більшості випадків, рівень обізнаності менеджерів стосовно стандартів соціальної відповідальності компаній, які діють у світовій практиці, є досить низьким.

Разом з тим, імплементація таких стандартів дозволяє аграрним бізнес-суб'єктам здобути значні переваги як в коротко-, так і в довгостроковій перспективі.

Основними перевагами, які забезпечує імплементація в управлінську діяльність міжнародних стандартів соціальної відповідальності для вітчизняного аграрного бізнесу, є:

- ✓ максимізація вхідних грошових потоків бізнес-суб'єктів сфери АПВ (за рахунок приросту інвестицій, покращення іміджу та виробництва якісної і безпечної продукції);
- ✓ зростання вартості інтелектуального капіталу агропідприємств;
- ✓ підвищення ступеня прозорості компаній на ринку, зростання ступеня прихильності споживачів та довіри з боку партнерів, в. т.ч. й іноземних;
- ✓ відродження соціальної інфраструктури села, що є запорукою залучення молодих кадрів та підвищення рівня інвестиційної привабливості сільських територій;
- ✓ забезпечення безпеки розвитку та відродження сільських територій;
- ✓ формування передумов для формування механізму стратегічного управління аграрним бізнесом на засадах соціальної відповідальності.

Імплементація даних стандартів у діяльність вітчизняних компаній, зокрема, компаній аграрного сектору, об'єктивно має супроводжуватись відповідної організаційно-методичною і обліково-аналітичної підтримкою процесів соціалізації бізнес-суб'єктів [10]. Однією з форм такої підтримки у світовій практиці визнана соціальна фінансова і не фінансова звітність. Всесвітня бізнес-рада зі сталого розвитку тлумачить соціальну звітність як добровільне надання інформації суспільству про соціальні, екологічні та інші результати діяльності бізнес-суб'єктів [5]. Така звітність методично ґрунтується на сукупності показників рівня соціальної відповідальності, які разом із відповідними методами і статистичними формами, становлять систему складання і подання звітності не фінансового (соціального) призначення. Показовим прикладом для аграрних компаній може стати звіт про соціальну відповідальність таких компаній, як «Монделіс-Україна», яка має тісні взаємозв'язки з аграрними постачальниками та надає дані про якість і безпеку сировини, яка використовується, та продуктів її промислової переробки. У звіті відокремлені такі розділи: якість та безпека продукції (сировина, процес виробництва, інгредієнти, безпека продукції, перевірка постачальників); турбота про навколишнє середовище; персонал; підтримка громад (соціальних ініціатив) [3].

Складання і подання соціальної звітності носить цілком добровільний характер, але усталення такої практики може стати мотивуючою основою для активізації участі аграрних бізнес-суб'єктів у реалізації проектів соціальної спрямованості та вирішення складних проблем розвитку сільських територій.

Висновки. Впровадження стандартів соціальної відповідальності у практику господарювання аграрних бізнес-суб'єктів постає важливим завданням сучасної системи управління. Дослідження свідчать, що сучасний рівень сприйняття доцільності соціально-орієнтованого управління з боку вітчизняних аграрних формувань залишається низьким, а сприйняття стандартів соціальної відповідальності носить звужений характер. Імплементація соціальних стандартів на принципах корпоративної соціальної відповідальності формує необхідну базу для розв'язання найбільш актуальних для села проблем: відродження сільських територій та підвищення рівня

якості життя їх населення. В умовах практичної відсутності національних стандартів соціальної відповідальності компаній, методичний базис можуть становити міжнародні стандарти, які успішно імплементовані у практику управління зарубіжних і провідних вітчизняних компаній. Що стосується аграрної сфери, її виняткова важливість та пріоритетність вимагають обґрунтування комплексного механізму управління, одним з елементів якого мають стати стандарти соціальної відповідальності аграрних компаній та критерії їх дотримання.

Список використаних джерел:

1. Воробей В. Соціально відповідальний бізнес. Аналітичний огляд за серпень 2013р. / В. Воробей. – [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://svb.org.ua/sites/default/files/csr_ukraine_white_paper_2013_july_integrated_reporting.pdf
2. Гришова І.Ю. Пріоритетні напрями реструктуризації як метод підвищення конкурентоспроможності аграрних підприємств / І.Ю. Гришова, О.В.Митяй // Економічний простір: Збірник наукових праць. – №100. – Дніпропетровськ: ПДАБА, 2015. – С.125-136.
3. Звіт про соціальну відповідальність компанії «Монделіс-Україна». - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://ua.mondelezinternational.com/>
4. Іваницька О. Глобальні стандарти соціальної відповідальності бізнесу / О. Іваницька. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://n-auditor.com.ua/uk/component/na_archive/1241?view=material.
5. Ігнатенко М.М. Формування та управління розвитком соціальної відповідальності суб'єктів господарювання аграрної сфери економіки: [монографія] / М.М. Ігнатенко. - Херсон: Айлант, 2015. – 470с.
6. Інтегрована звітність: Аналітичний огляд // Матеріали Офіційного сайту Соціально відповідального бізнесу. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://svb.org.ua/sites/default/files/csr_ukraine.
7. Красноруцький О.О. Концептуальні засади здійснення корпоративної соціальної відповідальності харчовими та переробними підприємствами / О.О. Красноруцький // Науковий вісник ХДУ. – Серія: Економічні науки. – Вип. 10. – Ч. 3. – Херсон: вид. дім «Гельветика», 2015. – С. 52-54.
8. Кужель В.В. Соціальна політика та соціальні інвестиції підприємств агропродовольчої сфери / В.В. Кужель // Економічний форум. – 2015. - № 1. – С. 282-286.
9. Лупенко Ю.А. Агрохолдинги в Україні и усиление социальной направленности их деятельности / Ю.А. Лупенко, М.Ф. Кропивко // Економіка АПК. – 2013. - № 7. – С. 5-9.
10. Мельник С.В. Методичні рекомендації щодо формування та впровадження в Україні системи соціальної відповідальності бізнесу / С.В. Мельник, Д.Д. Чумаков, М.М. Мартиненко. – Луганськ : ДУНДІ СТВ, 2012. – 28 с.
11. Нохріна Л.А. Соціальні технології / Л. А. Нохріна. Харк. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – Х.: ХНУМГ, 2014. – 106 с.
12. Соціальна відповідальність (SA 8000): міжнародний стандарт. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: akon2.rada.gov.ua/laws/show/n0015697-07
13. Статистичний щорічник України «Оплата праці та соціально-трудова відносина» / Державна служба статистики України. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
14. Шигун М.М. Корпоративна соціальна звітність як перспектива інформування про людський капітал вітчизняних компаній / М.М. Шигун, Т.В. Давидюк // Вісник Закарпатського національного університету. – 2011. - № 1(9). – С. 173-177.
15. Carroll A.B. The pyramid of corporate social responsibility: Toward the moral management of organizational stakeholders / A.B. Carroll // Business Horizons. – № 34(4). – P. 39-48.